

Вадим АДАДУРОВ

НАРОДЖЕННЯ ОДНОГО ІСТОРИЧНОГО МІТУ: ПРОБЛЕМА «НАПОЛЕОН І УКРАЇНА» У ВИСВІТЛЕННІ ІЛЬКА БОРЩАКА*

Український еміграційний історик Ілько Борщак (1895–1959), котрий жив у Франції після Першої світової війни, відомий насамперед як дослідник взаємовідносин між Західною Європою, особливо Францією та Україною. Його праці щодо проблеми «Наполеон і Україна» довгий час було визнано за найсолідніші й найоригінальніші з його спадщини. Борщак, як гадали, довів, що Французька імперія, і Наполеон зокрема, були серйозно зацікавлені в українському питанні. Його роботи сприймалися як наукове спростування польського патріотичного міту про виключно пропольську політику Наполеона у Східній Європі. Проте простежування Борщаківих посилань на французькі архіви виявило, що у цьому випадку вже сам Борщак створив і поширював український патріотичний міт «Наполеон і Україна». Цитуючи й інтерпретуючи джерела, Борщак часто вдавався до різноманітних зловживань і навіть свідомо сфальсифікував чи «винайшов» декілька текстів, які служили базою для його розвідок стосовно вищезгаданої проблеми.

Засновник і багатолітній редактор паризьких «Zeszytów Historycznych», знакова постать польської історіографії Єжи Гедройць визнавав, що «історія Польщі є однією з найбільш забреханих історій, які я знаю». Під «забреханістю» вчений розумів залежність історичного дискурсу від національних стереотипів і мітів, цілеспрямоване уникання тем, неприємних полякам, а також полоноцентризм, тобто підхід до наукових проблем згідно з моделлю «слон і польське питання»¹.

Одним із прикладів мітологізації минулого в польській історіографії є висвітлення проблеми незалежності Польщі в контексті східної політики Наполеона. Польське питання, що його французький імператор активно використовував у стосунках із Росією, Прусією та Австрією, створення у 1807 р. Варшавського герцогства спричинилися до виникнення надзвичайно стійкого «патріотичного» міту про симпатію Бонапарта до поляків як нації, його бажання «виправити історичну несправедливість» – знищення наприкінці XVIII ст. Речі Посполитої². Загальновідоме у будь-якому куточку світу ім'я Наполеона було у XIX – на початку XX ст. для польської суспільно-політичної, а відтак й історичної думки свого роду рекламою питання про державну незалежність. Фактично, перебираючи на себе функцію рекламних агентів національної ідеї, історики ретельно відшукували і відбирали ті документальні свідчення, які доводили зацікавлення Наполеона польською проблемою, при цьому найвідоміші з них не вагалися називати свої

* Правопис, що його дотримується видавництво «Критика» та часопис «Україна Модерна», в цій статті вжито з певними авторськими застереженнями.

¹ Pomorski J. Wyrzec się złudzeń, nie rezygnować z marzeń. Jakiej historiografii Polacy potrzebują? W 40-lecie «Zeszytów Historycznych» Jerzego Giedroycia // Tygodnik Powszechny. Warszawa, 5 stycznia 2003. S. 8.

² Zahorski A. Z dziejów legendy napoleońskiej w Polsce. Warszawa, 1971. 192 s.; Zahorski A. Spór o Napoleona we Francji i w Polsce. Warszawa, 1974. 338 s.

праці «Наполеон і Польща», тим самим стверджуючи на рівні колективної уяви мітичну тотожність між діяльністю Наполеона й державним існуванням Польщі³. Насправді ж, використовуючи рекламну модель «слон і Польща», вони штучно розчленовували історичну реальність, у якій ставлення Бонапарта до польського питання не було окремим сектором його політики, а завжди залежало від пріоритетних для Франції стосунків з трьома великими державами, що поділили між собою Річ Посполиту, – Росією, Австрією та Прусією⁴.

Не випадково, що ідеологічна функція польської наполеоністики проявилася особливо виразно саме в момент дезінтеграції цих трьох «супердержав». Коли на Паризькій мирній конференції 1919 р. польські дипломати переконували французьких політиків у необхідності розбудовувати сильну польську державу як бар'єр проти російського більшовизму та балансу німецькому милітаризму⁵, вони, серед іншого, апелювали до історичних традицій політики Франції, зокрема, приписували Наполеонові намір відновити Річ Посполиту в кордонах 1772 р. Прикметно, що в 1920-ті роки деякі французькі наполеонознавці, які симпатизували полякам, також намагалися виправдати цим історичним прикладом політику власного уряду, який у 1919–1923 роках доклав чимало зусиль, щоб пересунути якомога далі на схід кордони Польщі коштом поглинання територій інших молодих держав Східної Європи (Литви, Білорусі, Західно-Української Народної Республіки)⁶.

Що ж залишалось робити представникам тих націй, які безуспішно намагалися обґрунтувати в Парижі своє право на незалежне існування, що його їх позбавили або поляки, або більшовики? Не втрачаючи надії на вигідні для себе зміни в політичному курсі французького уряду, вони лише могли прийняти правила тієї «ідеологічної гри», яку вели поляки, щоб пропагувати у Франції свою справу. Оскільки французькій суспільній думці в усі часи [і навіть сьогодні. – В. А.] було притаманне нечітке уявлення про Україну та її окремішність від Росії чи Польщі⁷, чи не найкращим способом рекламувати українське питання було «нагадування» французам певних прикладів їхньої національної історії, коли найвидатніші діячі Франції (наприклад, Людовік XIV або Наполеон) намагалися послужитися прагненнями українців до незалежності заради інтересів власної держави.

Найвидатнішим популяризатором історії українсько-французьких відносин став емігрант з України, член партії українських есерів, випускник юридичного факультету Одеського університету Ілько Борщак (1895–1959)⁸. Прибувши до

³ *Handelsman M.* Napoléon et la Pologne 1806–1807, d'après les documents des Archives Nationales et des Archives du Ministère des Affaires Etrangères. Paris, 1909. 280 p.; *Handelsman M.* Napoleon a Polska. Warszawa, 1915. 164 s.; *Aszkenazy S.* Napoleon a Polska. Warszawa–Kraków, 1918–1919. Т. 1–3. 327 s.; 345 s.; 445 s.

⁴ *Ададуров В.* Польське питання у французько-австрійських відносинах епохи наполеонівських війн. Автореферат дис. [...] канд. істор. наук. Львів, 1997. 24 с.

⁵ *Ададуров В.* Політика Франції стосовно українсько-польського конфлікту за Східну Галичину в період з листопада 1918 по березень 1919 рр. // Україна в минулому. Київ–Львів, 1995. Вип. 7. С. 19.

⁶ Див., наприклад: *Lacour-Gayet E.* Napoléon et la Pologne // *La Revue Mondiale.* Paris, 1921. № 12. Р. 379–393.

⁷ Див. докладніше: *Дідула П.* Українські сторінки в «Історії Франції» Вадима Ададурова // *Дзеркало тижня.* 10 січня 2004. С. 20.

⁸ *Борщак Ілько* // *Енциклопедія Українознавства.* Словникова частина. Львів, 1993. Т. 1. С. 164.

Парижа 1919 р., у момент, коли представники держав Антанти чимраз скептичніше ставилися до можливості підтримати Українську Народну Республіку, І. Борщак вважав своїм громадянським обов'язком розшукати й оприлюднити всі збережені в архівах та бібліотеках західних країн документи, які свідчили про інтерес з боку цих держав щодо України в часи Кромвеля, Мазаріні чи Наполеона І. За словами самого І. Борщака, його метою було комплексно висвітлити історію відносин між Україною та західними «потугами», що він намагався втілити у монографії «Європа і Україна»⁹ – роботи над нею дослідник, на жаль, не завершив.

Наскільки дієвим був такий спосіб популяризації України у Франції, принаймні в середовищі академічних фахівців, можна судити хоча б з того, що вже 1922 р. дослідник-початківець І. Борщак зміг зацікавити своїми науковими пошуками одного з найвідоміших наполеонознавців того часу Едуара Дрію, автора 4-томного дослідження «Наполеон і Європа»¹⁰, з яким, судячи з теплих слів французького професора про часте відвідування молодим українцем Архіву Міністерства закордонних справ Франції на Ке д'Орсе, познайомився під час своїх архівних студій. Е. Дрію не лише допоміг І. Борщаку опублікувати розвідку «Наполеон і Україна» у найавторитетнішому наполеонознавчому виданні Франції – «Часописі наполеонівських студій», але й написав коротку передмову до неї. Саме ця передмова, написана під впливом спілкування з І. Борщаком і з великою симпатією до України та її минулого, показує політичну мету дослідницької праці Борщака – змінити ставлення французької суспільної думки, а якщо можливо, то й уряду Франції, до українського питання:

«“Україна. Німецький винахід!” – такою є спрощена думка більшості французів, навіть найобізнаніших, навіть тих, яких наділено почесним правом керувати країною.

Посли старої монархії і дипломати Наполеона, й сам Наполеон знали краще історію Франції й України. Ми дізнаємося про неї докладно у вміщеному тут дослідженні.

Пан Ілля Борщак [...] знає ліпше за будь-кого, бо часто відвідує Архів Ке д'Орсе, про колишні стосунки Франції й України, про постійні симпатії, що їх державні діячі “Давнього порядку” виявляли до краю нескінченних степів, де Мазепа піднявся до становища короля у своїй смертельній кавалькаді. Зрештою, тут Наполеон продовжив кращі традиції Франції, і йому, як перед тим Карлові ХІІ, потрібно було небагато, щоби знайти в Україні засоби для вирішальної перемоги над росіянами.

Німці скопіювали нас і в цьому. Чи є якийсь сенс у тім, аби залишити їм те, що належить нам, для того, щоб знищити на їхню користь, наукову й політичну, якісь із найпрекрасніших сторінок нашої національної історії? З нашого боку відчуваємо велику радість, що отримали вагоме історичне свідчення від молодого обдарованого українця [тобто І. Борщака. – В. А.], який щиро любить свою батьківщину і який вбачає у Франції доби королів і Наполеона, а також сподівається

⁹ Звідомлення Ілька Борщака з дослідів в архівах Західної Європи, переслане Українській Академії наук у Києві 1924 р. Відбитка з 134 тому Записок НТШ. С. 241.

¹⁰ *Bortchak E. Napoléon et l'Ukraine // Revue des Études Napoléoniennes. Paris, juillet-décembre 1922. P. 24–40.*

побачити у республіканській Франції визволительку утискуваних народів. Всі [французькі] шанувальники Наполеона будуть зворушені благочестивими споминами про те, що селяни України запам'ятали великого Імператора як того, хто «відкрив для народів, – як вони кажуть, – шлях до свободи»¹¹.

Назвавши свою розвідку «Наполеон і Україна», І. Борщак недвозначно вказав на те, що прагне скористатися розробленою польськими істориками рекламною моделлю «Наполеон і Польща», замінивши в ній останній складник («Польща» на «Україна»), аби в такий спосіб протиставити ідею самостійної України ідеї «історичної Польщі». В опублікованій 1923 р. в українському еміграційному часописі «Нова Громада» розвідці «Польські плани супроти України за Наполеона в світлі сучасних подій» І. Борщак, виявляючи безперечний талант історика-аналітика, чітко вказав на головну ваду польського патріотичного міту про Наполеона і Польщу. «Польські історики, – писав він, – в меті вплинути на сучасну французьку опінію – доказують скрізь особливу любов Наполеона до Польщі. Але ж пильний дослідувач цієї доби польсько-французьких відносин, дослідувач наполеонівських мрій, його намірів взагалі, повинен констатувати, що Наполеон ставився до Польщі більш холодно і тверезо, ніж його маршали й міністри», бо не вірив у здатність поляків до державного існування. І. Борщак цитував фразу, що її сказав імператор Домбровському, коли той просив його проголосити незалежність Польщі: «Докажіть, що ви здатні на самостійне існування». Саме тому, на думку І. Борщака, Наполеон у 1812 р. не приєднав Литви до Польщі, а всупереч очікуванням польських політиків створив окремий литовський уряд. Так само «всі воєнні й політичні плани супроти України, що вироблялися Наполеоном, мали на увазі Україну саму по собі, незалежно від Польщі»¹². Використовуючи ті ж самі історичні міти про Наполеона як визволителя народів від чужоземного гніту (російського, німецького тощо), І. Борщак спробував довести (однак уже в цілком іншій від польської тональності), що політика Франції стосовно народів колишньої Речі Посполитої не була однозначно пропольською, а навпаки, воліла толерувати культурний (етнічний, релігійний) плюралізм цього регіону, навіть більше – тяжіла до використання національного питання, аби послабити стратегічну суперницю – Росію шляхом створення низки «буферних держав» на схід від Польщі (прибалтійських, української, білоруської). При цьому наголошувалося, що Наполеон як спадкоємець принципів Французької революції («Свобода, рівність, братерство») з великою симпатією ставився до всіх народів, які, за термінологією наполеонівської доби, прагнули «стати нацією», тобто здобути державне існування.

Втім, скопійована з польської історіографії манера спопуляризувати ідею української самостійності в її історичній ретроспективі, зокрема у співвідношенні з політикою Наполеона, не могла не «успадкувати» найгірші вади патріотичного міту про «Наполеона і Польщу». Вже саме означення проблеми як «Наполеон (див. – слон) і Україна» мало присмак сенсаційності, акцентуючи важливість українського питання, чи, радше (за браком на початку ХІХ ст. чітко сформульованої ідеї української самостійності і власне національного руху), – українських земель для зовніш-

¹¹ Ibid. Р. 24–25.

¹² Борщак І. Польські плани супроти України за Наполеона в світлі сучасних подій // Нова Громада. Суспільно-політичний журнал під редакцією С. Вітика. Відень, 1923. Ч. 3–4. С. 50.

ньої політики Франції. Щоб обґрунтувати таке бачення відносин між Францією та Україною, І. Борщак провадив систематичні наукові пошуки у французьких архівах і бібліотеках, бо, за справедливим переконанням дослідника, «ні польські, ні російські джерела не можуть дати справжньої картини стану української справи в широкому значенні цього слова»¹³. У французьких архівах І. Борщак віднайшов чимало документів, що підтверджували його концепцію наполеонівської політики щодо України, правда, це були здебільшого ті матеріали французького уряду, які мали постулятивний (аналітичний, пропозиційний), а не афірмативний (наказовий) характер. Отже, архівні пошуки І. Борщака відкрили читачам чимало оригінальних свідчень епохи, які недвозначно доводили зацікавлення українськими землями з боку наполеонівських дипломатів і військовиків. А втім, заслуг Борщака-дослідника не слід перебільшувати, бо, будучи не професійним істориком, а аматором (хоча сам він називає себе «істориком і правником»¹⁴), не маючи спеціальної філологічної освіти, він нехтував засадничими принципами археографічної роботи, не цитував і не публікував документи цілком, мовою оригіналу, з наступним перекладом і коментарями. Через це творчу спадщину І. Борщака важко назвати науковою у точному розумінні цього поняття. Це радше науково-популярний дискурс, у якому підтверджені документами історичні факти поєднуються зі сміливими гіпотетичними розважаннями, відірваними від реальної канви подій. Інакше кажучи, у працях І. Борщака завжди присутній елемент фантазії, домислу.

Мабуть, саме з легкої руки І. Борщака в українській історіографії прижилися два мітологічні твердження, що їх донині вважають істинними¹⁵. Перше з них стосується київського походження знаменитого «реймського Євангелія», яке використовували під час миропомазання королів Франції і яке буцімто привезла із собою в XI ст. донька Ярослава Мудрого Анна, дружина короля Генріха I. Насправді дослідження «реймського Євангелія», котре зберігається у Французькій Національній бібліотеці, показали, що його складають два кириличні зшитки, які, однак, походять із Моравії і привезені до Франції у XV та XVI ст. У другому з історіографічних мітів, що їх спопуляризував І. Борщак, ідеться про те, що назва місцевости Орлі на південь від Парижа, де сьогодні розташовано відомий всьому світові міжнародний аеропорт, походить від імені гетьмана Пилипа Орлика, який мешкав тут на еміграції у XVIII ст. Насправді ж історична топономіка цієї місцевости сягає галло-римських часів і походить від когномену власника тутешньої вілли Орелія (Aurelius)¹⁶.

Однак мета цієї розвідки полягає не в тому, щоб здійснити всеохопний аналіз історичної мітотворчости І. Борщака. Ми зосередимося тільки на ключовій для цього дослідника і, на перший погляд, найретельніше документально обґрунтованій темі студій цього автора – «Наполеон і Україна». Послугуючися термінологією постмодерністів, ми говоримо про свій намір «деконструювати» три основні

¹³ Звідомлення Ілька Борщака. С. 241.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Див, наприклад: *Моця О.* Анна Київська, королева Франції // *Діалог Україна–Франція.* Київ, 2002. С. 59. Автор посилається на книжку: *П. Толочко.* Київська Русь. Київ, 1996.

¹⁶ *Вергун І.* Про деякі неточності в українській історії // *Бюлетень Української бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі.* Париж, 2002. Ч. 64. С. 42.

розвідки І. Борщака, присвячені цій проблемі: цитовані вище розвідки, вміщені в «Часописі наполеонівських студій» та часописі «Нова Громада», а також видану українською мовою і єдину доступну в Україні його історичну працю «Наполеон і Україна» (Львів, НТШ, 1937. 127 с.). Чому це потрібно зробити? Єжи Гедройць мужньо назвав польську історіографію однією з найбільш забреханих, але чи знайдемо ми, українські історики, мужність відверто визнати, що наша історіографія є, імовірно, не менш забреханою, оскільки і далі живиться націоцентричними міттами, замість того, щоб зосередитися на реальних, нехай, можливо, і не таких утішних для нашого національного самолюбства, фактах.

Про яку історію французької політики щодо України ми можемо довідатися з праць Ілька Борщака? Про історію мітичну, безперечно красиву, але надто далекую від історичної реальності, яка і далі залишається «похованою» в грубих архівних фоліантах, на чіх обкладинках витиснено золотих орлів Наполеона. Водночас обсяг і якість самих французьких джерельних матеріалів, присвячених проблемі «Наполеон і Україна», про які не знав чи якими, ймовірно, знехтував з якихось власних міркувань І. Борщак, значно перевершує експлікативні можливості запропонованої цим дослідником історичної моделі.

Наполеон читає наукові праці про Україну, або Манера І. Борщака тлумачити документальні свідчення

Лейтмотивом усіх наполеонознавчих студій І. Борщака є твердження, що Наполеон був добре поінформований про історію та сьогодення України, знав про прагнення її волелюбного народу визволитися з-під деспотичної влади Росії. На підкріплення цього постулату І. Борщак наводить численні документальні свідчення. Їх можна розділити на дві великі групи: 1) публіцистичні чи наукові видання французьких авторів кінця XVIII – початку XIX ст.; 2) архівні матеріали французького уряду. При цьому дослідник без тіні сумніву вважає, що саме під впливом цих матеріалів, які містять різноманітні відомості про географію, історію, населення українських земель, в уяві Бонапарта формувався образ України. А втім, концепція І. Борщака має ахіллесову п'яту, адже наявність у Франції тих чи інших книг, листів, меморандумів, де тією чи іншою мірою заторкнута українська тема, ще не дає підстав стверджувати, що їх обов'язково читав перший консул, а згодом імператор французів.

У випадку французьких матеріалів, котрі стосуються України, у нас, за одиницями винятками, немає прямих документальних свідчень про те, що їх читав Наполеон. Але яким чином дослідник може пов'язати існування численних матеріалів про Україну (документи) із тим, що їх вивчав Бонапарт (постульований факт)? Відповідь очевидна: уявити і сприйняти це за істину. В «Наполеоні і Україні» натрапляємо на чимало прикладів, коли І. Борщак подає саме таке тлумачення історичних джерел. Чи не найпоказовішим є аналіз уривка зі спогадів Сен-Дені, мамелюка Наполеона: «У Москві [1812 року. – В. А.], у хвилини нудьги або відпочинку цісар майже завжди брав до читання том Вольтерової “Історії Карла XII” і клав її на бюрко біля себе». Спогади Сен-Дені – документальне свідчення очевидця, близького до імператора, отже, добре поінформованого, тож їх можна вважати відправною точкою дослідження. Для І. Борщака кінцевою метою студій було визнання факту,

що Наполеон читав рядки, присвячені саме Україні, робив на їхній підставі якісь висновки, що впливали на його рішення. Аби досягнути цієї мети, І. Борщак заповнює «прогалину» між постульованим фактом і розповіддю Сен-Дені уявною картиною, пропонуючи читачам самим відтворити забраклу ланку логічного зв'язку: таким чином він ніби рятує свою честь історика, бо, згідно із суворими правилами позитивістського методу, фактом можна вважати лише те, що згадано в документі, але водночас досягає своєї псевдонаукової мети, «конструюючи» на основі цього документа реально відсутній в ньому, але такий необхідний для його гіпотези факт:

«Що саме думав Наполеон про Україну, читаючи твір Вольтера, історик документально знати не може, отже, не вільно йому робити висновки з того, що оповідає мамелюк Наполеона. Але звичайний читач може легко уявити собі, що саме у ці зимові дні у Кремлю, читаючи Вольтерові рядки: “Україна завжди прагнула свободи”, Наполеон рішив відступити на захід через Україну, що як відомо він і почав робити, від чого мусив відмовитися після поразки під Малооярославцем»¹⁷.

У бібліотеці першого консула в Мальмезоні було кілька книг, автори яких, французи, котрі впродовж XVIII ст. проживали в Російській імперії, також ділилися своїми враженнями про українські провінції, переказуючи історію їх приєднання до Московської держави та оповідаючи про сучасне становище їх населення. І. Борщак звертається до «Історії Петра III, імператора Росії», автором якої вважають дипломата Шарля Ляво, і до спогадів вихователя Александра I Шарля Масона. Цілком імовірно, що Наполеон бажав ознайомитися з другою зі згаданих праць, оскільки цікавився особистістю свого суперника в численних військових і дипломатичних баталіях – імператора Александра.

Напевне, саме тому І. Борщак наводить розлогі уривки з цієї праці, які описують історію українських козаків. Його манера цитувати документальне джерело, щоб потім вивести з нього якісь висновки, на перший погляд видається позитивістською. Однак це враження поверхове, бо він починає і завершує аналіз книжки Ш. Масона дивними для історика-позитивіста твердженнями: «У праці Масона Наполеон прочитав цілу главу під назвою “Козаки”» (с. 36), або «стільки прочитав про Україну перший консул» (с. 37). Дивними тому, що в нас немає жодного підтвердження того факту, що Наполеон узагалі прочитав цю книжку, не кажучи вже про саме цю главу. В будь-якому разі, якщо він і ознайомився з нею, це аж ніяк не зафіксувалося в його пам'яті, бо сам він ніколи про таке не говорив.

Водночас достеменно відомо, що Наполеон уважно прочитав принаймні одне історичне дослідження, в якому згадувалися й події, пов'язані з Україною, з козаками, – «Історію анархії у Польщі та знищення цієї республіки», автором якої був Клод Рюльєр, дядько одного з товаришів Бонапарта з військового училища. Ознайомившись із цим розлогим трактатом в листопаді 1806 р. під час першого свого перебування на території колишньої Речі Посполитої, Наполеон оцінив його настільки високо, що наказав опублікувати державним коштом¹⁸, а згодом рекомендував прочитати резидентам у Варшаві, яких він призначував¹⁹. Проте І. Борщак

¹⁷ Борщак І. Наполеон і Україна. Львів, 1937. С. 90–91.

¹⁸ Correspondance de Napoléon Ier. Paris, 1863. T. 13, doc. № 11328 (ordre de l'Empereur au ministre de l'intérieur, 30.11.1806).

¹⁹ Pradt D. Histoire de l'ambassade dans le Grand Duché de Varsovie. Paris, 1815. P. 55.

характеризує цю роботу, визначальну для формування поглядів Наполеона щодо Польщі й України, дуже побіжно, згадуючи лише про Рюльєрову різку критику царського уряду, що знищив вольності українського народу (с. 50–51). Для І. Борщака розлоге цитування праці К. Рюльєра було неприйнятне передусім з ідеологічного погляду: Рюльєр, котрий писав свою працю впродовж 1760–1770-х років, ідеалізував Річ Посполиту як добровільне й майже гармонійне об'єднання різних народів, а саме «винайдення» України приписував полякам, що заселили козаками «розлогі терени, відомі під назвою “Україна”» для захисту від татарських набігів. Приєднання українських земель до Росії Рюльєр вважав наслідком добровільного бажання козаків, які «ще й нині залишаються їй вірними, і, здається, завжди шукали можливості перейти під владу цієї великої держави чи принаймні взятися за зброю на її користь»²⁰. Отже, Рюльєр чітко відокремлював поняття «Україна» від поняття «Польща», але змаргіналізував його значення, зараховуючи Україну до сфери російського цивілізаційного впливу.

Про причини Борщаківського нехтування іншою концептуальною роботою – «Друга польська війна, або Розважання про публічний мир на континенті», що її написав під час війни 1812 р. співробітник таємного кабінету Наполеона, радник останнього із закордонних справ граф Жан-Габріель де Монґ'яр²¹, – також свідчить зміст цієї праці. Монґ'яр, який відзначався дивовижним хистом вгадувати наміри Наполеона й перетворювати їх на політичні концепції, обґрунтував у цій праці обсягом 330 сторінок можливість відновити «рюльєрову» Річ Посполиту, в якій просто не було місця українським амбіціям. Ідея створити сильне Польське королівство, «підтримане з одного боку Балтійським морем, з іншого – Чорним», котре може стати «великим муром Європи», «якщо зміцнити його Поділлям та Новою Сербією, річками Буг та Дніпро», загалом відповідала намірам Наполеона «викинути Російську імперію з Європи»²². У цій концепції, що справді користувалася популярністю в політичних колах Франції, українським козакам, як допоміжним військовим формуванням на службі Росії, не відводилося жодної вагомій ролі.

Політична думка Франції наполеонівської доби відзначалася строкатістю поглядів і планів щодо політичної перебудови Європи. Як певною мірою доповнювальну до вищезгаданих концепцій слід розглядати наукову працю Шарля Лезюра «Історія козаків». Її автор зумів зібрати значний матеріал про Україну і спростувати стереотипи про любов козаків до Росії. Віднайдення єдиного вцілілого примірника першого видання (1813 р.) «Історії козаків» та його аналіз слід вважати безперечною заслугою І. Борщака²³. Він, однак, дуже переоцінив значення цієї книжки у формуванні поглядів Наполеона стосовно України. Аби додати переконливості своїм аргументам, І. Борщак указав, що знайшов в Архіві Міністерства закордонних справ Франції частину рукопису Лезюра із приміткою: «Це є частина праці, яку з наказу імператора зложив п. Лесюр, публіцист Міністерства закордонних справ»

²⁰ *Rulhière Cl.* Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette République. Paris, 1807. Т. 1. Р. 21.

²¹ Див.: *Lacroix Cl.* Mémoires diplomatiques de Montgaillard (1805–1819). Paris, 1890. 393 р.

²² *Montgaillard, comte de.* Seconde guerre de la Pologne ou Considération sur la paix publique du continent et sur l'indépendance maritime de l'Europe. Paris, 1812. Р. 140–141.

²³ *Борщак І.* Наполеон і Україна. С. 78–89.

(с. 78). При цьому дослідник послався на серію «Політична кореспонденція», підсерію «Польща», справу 325, аркуш 17. Ось тут і починається історична містифікація. Природно, що така серія, підсерія і справа існують, але в останній, яка має назву «Додатки 1808–1811 років» і охоплює переважно документи щодо внутрішніх справ Варшавського герцогства, немає згаданого І. Борщакком документа ані на 17-му, ані на жодному іншому аркуші²⁴.

Дві інші згадки, що «Історію козаків» замовив Лезюрові сам Наполеон, сумнівні, бо походять із пізнішого часу – тут маємо на увазі слова самого письменника у передмові до другого видання, що цю книжку замовив йому уряд, а також згадку про замовлення імператора в некролозі Лезюра 1848 р. (нагадаймо, що це був час нестримного зростання серед французької суспільності популярності Бонапартів, і будь-яка згадка тієї чи іншої особи поряд із ім'ям Наполеона додавала значущості її діяльності). Не заперечуючи самої можливості того, що під час російської кампанії 1812 р. Наполеон міг не без користи для себе прочитати коректуру праці Ш. Лезюра, ми повинні водночас застерегти від будь-якого перебільшення впливу викладеної в ній інформації на плани імператора.

У теках Міністерства закордонних справ, що містять документи, спеціально зібрані для Наполеона напередодні та під час війни 1812 р., також немає жодної згадки про «Історію козаків» Ш. Лезюра. Натомість ми знаходимо тут кілька аналітичних записок іншого співробітника Міністерства закордонних справ Луї-Ніколя Ле Клерка, який ще в січні 1808 р. склав дуже докладний «Меморандум про причини амбітності Росії та засоби її приборкати»*. Цей документ і розпочинає теку зібраних для імператора впродовж 1811–1812 років тридцяти тогочасних проєктів політичного курсу щодо Росії. У ньому Ле Клерк, виступаючи як своєрідний попередник ідей, що їх згодом виклав де Монгаяр (і сполучна ланка між теоретичними розважаннями Рюльєра й політичними проєктами Монгаєра), писав:

«Єдиним засобом зупинити [територіяльне] розширення Росії є віднова Польського королівства, досить могутнього, аби протистояти її зазіханням і

²⁴ Archives du Ministère des Affaires Etrangères (далі – AMAE), Correspondance politique (далі – CP), Pologne, vol. 325: Suppléments 1808–1811.

* І. Борщак пише про добре знання Ле Клерком України, оскільки в 1760-ті роки той був лікарем при особі гетьмана Розумовського в Батурині, й наводить не засвідчене жодним документом твердження, що «10. X. 1776 р. він надіслав Верженіві [міністрові закордонних справ Людовіка XVI. – В. А.] меморіал про Козаччину, який зник із архіву закордонних справ» (с. 119). Принагідно зазначмо, що з Архіву Міністерства закордонних справ Франції могли зникнути лише ті документи, яких там ніколи не було. Щоправда, у додатку до підготованих спеціально для імператора 25 грудня 1811 року досьє з меморандумів XVIII ст. про Російську імперію, що його було датовано 1 січня 1812 р. (15 документів), подибуємо аналітичну записку під назвою «Спостереження про запорозьких козаків», у якій, зокрема, стверджувалося: «Ці козаки, що спочатку були незалежними, перейшли під зверхництво Польщі, постійно зберігаючи форму незалежного уряду, а згодом – під ярмо Росії. Вони живуть, як відомо, в країні, де розташовуються пороги Борисфену» [Ces Cosaques après avoir été indépendants sont passés en conservant toujours la forme d'un gouvernement libre, sous la protection de la Pologne et ensuite sous le joug de la Russie. Ils habitent, comme on sait, le pays où se trouvent le cataractes du Borysthènes] (AMAE, Mémoires et documents divers (далі – MD), Russie, vol. 26, [Observations sur les Cosaques Zaporoviens], f. 107) Однак цю записку не датовано і не підписано, а її зміст дозволяє припустити, що її написала людина, яка знала про козаків з книжок (фраза «як відомо»), а не бачила їх на власні очі.

прикрити цивілізовану Європу від варварської Європи. Ми розцінювали б це нове королівство як табір, праве крило якого спиралося б на Чорне море, ліве – на Балтійське. Незалежно від провінцій, які належали до Польщі за часів її поділів, важливо приєднати до нього не лише ті провінції, які відійшли до Росії 1686 року, але й Бесарабію, Тавриду і губернії, що їх омиває Азовське море. Ця Польща простягалася б від Балкан до гирла Дністра, Дніпра, Кубані й Дону»²⁵.

Україні в цій усій «великій Польщі» не було відведено жодного місця.

Звичайно, Ле Клерк, який перебував під час війни 1812 р. у Парижі, не міг знати, що Наполеон читає Вольтерову «Історію Карла XII». Проте саме він у своєму огляді, складеному 7 вересня на основі аналізу різних творів, критичних щодо наміру підкорити Росію, застерігав імператора від повторення долі Карла XII, який необережно просунувся в глиб цієї імперії і, не отримавши очікуваної допомоги від українських козаків, був розбитий. Його записка містить приголомшливий своїм передбаченням уривок із праці якогось гесенського автора Гаселя:

«Але хоч би яким був результат цієї боротьби, Росія може не турбуватися, навіть тоді, коли Наполеон спробує після найбажанішої перемоги [битви під Бородином, яка, за дивним збігом обставин, відбулася того-таки дня, 7 вересня, і про яку ані Ле Клерк, ані Гасель ще не могли знати. – В. А.] проникнути зі своєю армією в глиб Імперії. Її буде знищено, як це сталося з армією Карла XII під Полтавою, або змушено до швидкого відступу внаслідок відсутності засобів для існування. На даний час лише Росія може провадити війну в Росії [тобто на своїй території. – В. А.]»²⁶.

Отже, ці матеріали, спеціально підготовані для імператора, не зважали на український фактор як на вагомий у боротьбі з Росією, і були цілком позбавлені оптимістичного погляду на Україну, притаманного праці Ш. Лезюра.

«Наполеоніда», або Архівні містифікації І. Борщака

«25 грудня 1811 р. на вимогу Наполеона директор архіву Міністерства закордонних справ надсилає імператорові низку документів про Україну, що переховувалися в архіві. Одночасно якийсь урядовець архіву додав коротку бібліографію французькою мовою про Україну. Немає сумніву, що в реляціях колишніх французьких дипломатів про Україну Наполеон знайшов не одну думку, яка мусила його

²⁵ Le seul moyen capable d'arrêter les progrès de la Russie est le rétablissement du Royaume de Pologne, avec une assez grande force ou puissance pour s'opposer à ses invasions, et couvrir l'Europe civilisée contre l'Europe barbare. Nous considérons ce nouveau Royaume comme un camp dont la droite serait appuyée à la mer Noire, et la gauche à la Baltique. Indépendamment des provinces qui composaient la Pologne, à l'époque de ses trois démembrements, il est essentiel d'y réunir non seulement celles cédées à la Russie en 1686, mais encore la Bessarabie, la Tauride, et les gouvernements qui bordent la mer d'Azov. La Pologne s'étendrait donc de la Baltique aux embouchures du Dniestr, du Dniepr, du Kouban, et du Don (Ibid., [Mémoire sur les causes de l'ambition de la Russie et les moyens de la réprimer, par M. Le Clerc], f. 13).

²⁶ Mais quelle que soit l'issue de cette lutte, la Russie n'en éprouvera aucune attente, quand même Napoléon tenterait, après la victoire la plus désire, de faire pénétrer son armée dans l'intérieur de l'Empire. Elle serait anéantie comme celle de Charles XII le fut à Poltawa, ou forcée à une prompte retraite par le défaut de subsistances. En ce moment encore la Russie peut seule faire la guerre en Russie (Ibid., f. 167 [18-й документ у згаданій справі]).

зацікавити», – пише І. Борщак²⁷, але не підтверджує своїх слів жодним вагогим доказом. По-перше, зібрані в Архіві Міністерства закордонних справ документи стосувалися не лише українських земель, а й різних частин Російської імперії, По-друге, тверезо оцінюючи якість відібраних ним дипломатичних документів XVIII ст., директор архіву не рекомендував Марє спиратися на них, вважаючи, «що ми не маємо нічого достатньо певного про Росію», оскільки «рукописні книги подають нам стосовно цього важливого пункту лишень хиткі й ненадійні гіпотези»²⁸. Отож представники наполеонівського уряду мали досить чітке уявлення, що сучасна їм ситуація в українських землях Російської імперії не має нічого спільного з тією, яку описували французькі дипломати до ліквідації Запорозької Січі.

Свого роду «коронним аргументом» на підтвердження своєї концепції І. Борщак вважав знайдений в Архіві Міністерства закордонних справ меморандум під назвою «Оцінка безпосередніх сил, якими зможе послужитися Польща за її цілісності, а також її кордонів виключно з погляду їх військового значення»²⁹. У цьому документі було викладено проєкт створення Польської держави в межах до річок Двіна та Дніпро. Як додатковий засіб для знищення впливів Росії автор меморандуму пропонував відокремити від останньої ряд територій на схід від згаданих річок, щоби створити «ланцюг» залежних від Польщі та Франції військових князівств, які правили б за «буферну зону» між «Великою імперією» Наполеона та Московією, що мала перетворитися на азійську державу. До переліку цих князівств входили й українські – Чернігівське, Полтавське, що їх пропоновано створити замість однойменних губерній, а також козацька держава, яка мала бути еventуально розташована на лівобережжі Дніпра від Катеринослава до Азовського моря. На погляд автора меморандуму, державу українських козаків потрібно об'єднати з відновленою державою кримських татар. «Населене народами, які завжди перебувають в сідлі», це князівство створювало б бар'єр проти російської експансії до Чорного моря. Автор меморандуму, із захватом описуючи культуру козаків, відгукнувся про них як про народ безперечно мужній, працьовитий і розумний, він твердить, що хоча козаки і є ще «темними й обмеженими», але водночас «не обділені певним природним духом, і навіть – піднесеністю почуттів, яка взагалі відсутня в російського народу»³⁰. Тому автор меморандуму вважав свого роду цивілізаційною місією Франції і особисто імператора Наполеона як новітнього «Солон чи Лікурга» прилучити українських козаків до грона європейських народів. Відтак він, спонукаючи імператора особисто перейнятися долею козаків, улесливо пропонував назвати цю державу «Наполеонідою», оскільки лише ця назва, на його думку, буде гідною замінити спаплюжену російською імператрицею Катериною II прекрасну назву «Таврида». Симпатії автора до козаків настільки

²⁷ Борщак І. Наполеон і Україна. С. 70.

²⁸ Je crois, Monsieur, que nous n'avons rien de bien certain sur la Russie [...] Les livres manuscrits ne nous donnent sur ce point important que de vagues et incertaines hypothèses (АМАЕ, MD, Russie, vol. 26, [Rapport d'Hauteville sous le date de 1er janvier 1812], f. 101).

²⁹ АМАЕ, MD, Pologne, vol. 28 [Examen des forus constantes et actives que peut fournir la Pologne dons son ensemble, ainsi que de ses frontières considérées uniquement sous les rapports militaires], f. 211–220.

³⁰ Ces peuples, pour être ignorantes et abruties, n'en sont moins douées d'une certaine perspicacité d'esprit naturel et d'une élévation même de sentiment que n'a point communément le peuple Russe (Ibid., f. 216).

великі, що він навіть пропонує надати їм самоуправління (гетьманат) і конституцію, відповідні їхньому способу буття, «з перспективою політичної незалежності»³¹.

Віднайдення цього меморандуму і публікація його стислого змісту щодо українських земель належить до найважливіших наукових заслуг І. Борщака. Саме цей документ дав підстави дослідникові поставити запитання: «Чи думав імператор визволити Україну?» У своїй розвідці 1922 р. І. Борщак відповів на нього по-науковому стримано: мовляв, якщо це і входило до планів Наполеона, то Україна могла зацікавити його тільки з військово-стратегічного погляду, як бар'єр проти Росії і джерело військової сили³².

Однак далі І. Борщак допускається містифікацій, які зводять нанівець усі його старання довести зацікавлення Наполеона політичною незалежністю України*. По-перше, меморандум, у якому згадано про «Наполеоніду», усупереч твердженню І. Борщака, не належить до жодної зі збірок документів, що їх підготував для імператора директор Архіву Міністерства закордонних справ Александр-Моріс д'Отрив. Постає питання, чи читав цей меморандум імператор взагалі?

Меморандум не підписано. Можливо, це лише одна з копій документа. Вірогідно, І. Борщак не задумувався над цим і не шукав оригіналу, підписаного автором. Натомість він без жодного серйозного доказу, радше за аналогією з тим, що д'Отрив відповідав за підготування відповідних документів для імператора, називає цього чиновника Міністерства закордонних справ його автором. При цьому, очевидно, щоб збільшити вагу д'Отрива у французькій державній ієрархії, він, розраховуючи на непоінформованість українських читачів, називає його у «Наполеоні й Україні» «політичним директором Міністерства закордонних справ, правою рукою Талейрана, фактичним директором міністерства»³³. Проте д'Отрив був архівістом, хоча й складав численні меморандуми для імператора, і в 1806 р. навіть запропонував відновити Польщу в межах до Дніпра³⁴, однак його безпосереднього впливу на ухвалення політичних рішень не слід переоцінювати: він ніколи не був «сірим кардиналом» Наполеона.

По-друге, вражає добра поінформованість автора меморандуму про спосіб життя і звичаї народів Східної Європи, зокрема українців, яка була неможливою без особистого перебування цієї особи на землях колишньої Речі Посполитої. Сам д'Отрив ніколи не виїздив з Франції, а рівень тогочасних теоретичних знань французів про Російську імперію був недостатнім для етнологічних екскурсів, що їх наводить автор меморандуму.

По-третє, увесь меморандум складено з огляду військово-стратегічної корисності, і це наштовхує на думку, що його автором був військовик. Сам тиль документа спонукає дослідника до уважного його аналізу. Крім термінів воєнної стратегії, автор неодноразово, зокрема, в уривку про «Наполеоніду», вживає

³¹ Ibid.

³² *Bortchak E. Napoléon et l'Ukraine*. P. 32.

* У розвідці 1922 р. І. Борщак пише, що автором цього меморандуму «був напевно граф Готерів» (р. 32), у праці 1937 р. – «тим-то є поважні підстави вважати Готеріва автором знаменитого меморандуму» (с. 71), хоч не підтверджує цю гіпотезу жодним вагомих аргументом.

³³ *Борщак І. Наполеон і Україна*. С. 70.

³⁴ Див.: *Kipa E. Opinie francuskie o Polsce // Kipa E. Geneza Księstwa Warszawskiego*. Warszawa, 1962. S. 99.

характерне тільки для його стилю піднесене звернення до Наполеона – «Великий Законодавець» (*Grand Législateur*) і «Герой» (*Héros*). Відтак, натрапивши на ідентичний стиль звернення до Наполеона в одному з меморандумів, що їх зібрав д'Отрив для імператора у 1812 р., ми одразу ж поставили доречне запитання: «Чи не написала їх одна людина?» Документ, що має назву «Швидкий погляд на сили, які Росія може кинути у [воєнну] кампанію, і про шок, якого вона може зазнати», складено теж з погляду воєнної стратегії³⁵. Автор цього документа називав Наполеона «Визволителем і Законодавцем Польщі» (*Libérateur et Législateur de la Pologne*), «Героєм» (*Héros*). При цьому він, вочевидь, не був французом за походженням, бо писав про колишню Річ Посполиту як про рідний край, уживаючи словосполучення «наші магнати», «в нас». Зрештою, на польське походження автора вказує приписка до назви документа, зроблена іншим почерком (очевидно, рукою котрогось чиновника з Міністерства закордонних справ): «писав польський генерал Солковніський [par le général polonais Solkowniski]». Такого генерала не існувало, зате відомо іншу постать польського патріотичного руху – дивізійний генерал Міхал Сокольницький (*Sokolnicki*)³⁶. Можна припустити, що це й був справжній автор другого меморандуму, оскільки французи мають значні труднощі у переданні слов'янських імен та прізвищ і перекручують їх*.

Отже, наші сумніви стосовно того, що д'Отрив був автором концепції «Наполеоніди», ставали щораз більшими. І ось в Архіві історичної служби сухопутної армії, що у Венсенні, авторів цих рядків вдалося віднайти оригінали обох згаданих меморандумів, які не були окремими документами, а становили автономні частини великого меморандуму «Есей про декілька засобів звільнити Європу від впливу Росії, а вкупі з нею й Англії», підписаного лише одним і справжнім автором – «дивізійним генералом на службі Його королівської Величності короля Саксонії, герцога Варшавського, офіцером почесної легії, командором військового ордену Польщі Мішелем Сокольницьким»³⁷. Цей меморандум складають 9 частин, в яких два вищезгадані джерела є, відповідно, сьомим і четвертим (f. 63–70), (f. 35–44), а також «Додаток», у якому викладено проєкт експедиції 20-тисячного польсько-французького корпусу на Київ. «Есей» є настільки унікальним документом, що безперечно потребує повної публікації з дотриманням усіх правил археографії.

Чому І. Борщак знехтував справжнім автором ідеї про «Наполеоніду» – генералом М. Сокольницьким? Відповідь не така очевидна, як видається на перший погляд.

³⁵ AMAE, MD, Russie, vol. 26, [Coup d'oeil rapide sur les forces que la Russie peut mettre en campagne et le choc qu'elle peut sentir], f. 66–85.

³⁶ Див. про цю особу та її роль у популяризації польського питання у Франції: *Sokolnicki M. Generał Michał Sokolnicki 1760–1815. Kraków–Warszawa, 1912. 448 s.*

* За нашим спостереженням, навіть найвідоміший у Франції наполеонознавець Жан Тюляр під час свого лекційного курсу, прочитаного в 2002/2003 рр. у Практичній Школі Вищих Досліджень, подавав прізвище міністра закордонних справ Росії князя Адама Чарторийського (*Czartoryski*) як Сарторинський (*Sartorynski*). Річ у тому, що вимовити це польське прізвище інакше французи просто не спроможні.

³⁷ Service Historique de l'Armée de la terre (далі – SHAT, Archives Militaires (далі – AM), Mémoires et renseignements (далі – MR), vol. 1490, [Essai sur quelques moyens de délivrer l'Europe de l'influence de la Russie, et par contrecoup de celle de l'Angleterre, par M. Michel Sokolnicki, général de division au service de S. M. le Roi de Saxe, duc de Varsovie, officier de la légion de l'honneur, commandeur de l'ordre militaire polonais], f. 1.

Недбалість дослідника, його погана орієнтація в архівах і невміння порівнювати документи, тобто брак належного професійного вишколу, – це лише «верхівка айсберга», бо ми не певні, що навіть знаючи ім'я автора-поляка, І. Борщак навряджився б його назвати. Передусім насторожує той факт, що І. Борщак неодноразово цитує документи з теки 1489 колекції «Меморандуми та розвідка» Архіву війни, однак «не зауважує» великого й написаного гарним почерком «Есею про кілька засобів», що ним розпочинається наступна тека 1490. За нашим припущенням, він це робить зовсім не випадково. Ще 1923 р. у своїй розвідці «Польські плани супроти України за Наполеона в світлі сучасних подій» І. Борщак уповні висловив свої антипольські погляди, провівши історичні паралелі між спробами тимчасового уряду Варшавського герцогства зацікавити французького імператора проектами відновлення Речі Посполитої в межах до Дніпра та намаганнями уряду Пiлсудського заручитись підтримкою французьких військовиків для концепції «Польщі від моря до моря»:

«Перед нами традиційна польська політика, яка, починаючи з часів XVII ст. аж до наших днів, намагається за всяку ціну бути посередником-маклером між Україною і Францією, використати в своїх інтересах українські військові елементи проти Москви. Якби події 1807 р. дійсно привели були до того, що Наполеон поставив би українське питання згідно вищезгаданої рецептури, ця польська тенденція прийняти на себе політично-військовий мандат супроти України – мала б без сумніву такі самі страшні наслідки для нашої справи, як це сталося в 1920 р. Бо *mutatis mutandis* політика Пiлсудського, яка намагалася одержати піддержку цьому планові в деяких французьких військових колах, перебуваючих в Варшаві, на Україні в 1920 р. була тим самим, що польська урядова комісія жадала від Наполеона в 1807 р. Це всі ті самі плани гегемонії Польщі над Україною»³⁸.

Враховуючи відверто вороже ставлення І. Борщака до польських планів використовувати прагнення українців до незалежності від Росії у власних інтересах, ми маємо всі підстави припустити: вже сам факт, що одна з перших концепцій незалежної України народилася у польському політикумі, міг спонукати І. Борщака до приховування справжнього авторства меморандуму про «Наполеоніду». Лише з цього погляду можна пояснити, чому І. Борщак приписав авторство досить відомому, хоч і недостатньо впливовому чиновникові Міністерства закордонних справ Франції. Бо витлумачити цю документальну містифікацію І. Борщака з наукової точки зору неможливо: документ мав не менший шанс потрапити на очі імператорові, аніж якби його написав канцелярист д'Отрив, оскільки був складений добре знаним у Франції бойовим генералом, що багато років вірою і правдою прослужив цій державі у складі польських легіонів, розпочинав свою службу тут 1797 р. саме під командуванням Бонапарта, тож добре знав останнього. «Есей» М. Сокольницького датовано 10 лютого 1812 р. у Парижі, і це, на наш погляд, не просто випадковість, бо саме в цей час генерала разом з військовим міністром Варшавського герцогства імператор викликав у Францію для наради стосовно приготування до війни з Росією³⁹. Саме ця нагода особисто побачити Наполеона спонукала Сокольницького систематизувати всі свої попередні пропозиції в один

³⁸ Борщак І. Польські плани супроти України за Наполеона. С. 49–50.

³⁹ Sokolnicki M. Generał Michał Sokolnicki 1760–1815. S. 338.

документ концептуального характеру, який, швидше за все, генерал передав імператорові під час згаданої військової наради. Після ознайомлення з ним Наполеона «Есей» було передано у розпорядження Генерального штабу, який розпочинав систематичний збір розвідувальних даних стосовно становища Російської імперії. Відтак «Есей» зберігався в Архіві Міністерства війни, а не Міністерства закордонних справ.

Отже, для сучасної історіографії проблеми «Наполеон і Україна» ключового значення набуває питання про джерела уявлень французьких офіційних чинників про українські землі під пануванням Росії. Безперечним фактом є те, що саме з меморандумів польських емігрантів французи запозичували переважну частину своїх знань про Східну Європу. Змушений визнати цей факт, І. Борщак намагався його змаргіналізувати, в міру можливості заглушувавши розважаннями на кшталт:

«На території Польщі Наполеон мусив реально зустрітися з українським питанням, про що згадали самі поляки. Все, що торкалося України в добу 1807–1809 рр., проходило через руки або варшавських поляків, або поляків-землевласників з України. Скажемо заздалегідь, що без огляду на все те наполеонівський уряд поставився з великою резервою до України “made in Poland”. Цьому сприяло те, що французькі дипломати загалом добре орієнтувалися в польсько-українських відносинах»⁴⁰.

Погляньмо, в який спосіб І. Борщак намагався приховати правду про те, що саме польські політики, а не віддана Росії українська шляхта, рекламували Україну перед французьким урядом доби революції, консульства та імперії. «Деся на початку 1811 року, – читаємо у І. Борщака, – якийсь француз-військовий, що мешкав у Варшаві, надсилає до Парижа докладний меморіал “Про російську політику”»⁴¹. При цьому дослідник послався на документ з Архіву Міністерства закордонних справ (див. с. 119). Повна назва цього документа звучить «Меморандум про політику Росії й відновлення Польського королівства», і в дужках після назви іншим від основного тексту почерком, очевидно рукою французького чиновника, дописано: «меморандум генерала Сольконіського [mémoire du général Solkonisky]», тобто вже згаданого дивізійного генерала Міхала Сокольницького⁴². На початку меморандуму М. Сокольницький навів навіть деякі автобіографічні дані, зокрема, згадав своє командування дивізією у Варшавському герцогстві, що її було розквартировано 1810 р. на кордоні з Росією вздовж річки Буг. Після виведення 1808 р. французьких військ із Варшавського герцогства і до їх повторного вступу сюди навесні 1812 р. на його території було розквартировано лише польські й нечисленні саксонські частини. Тож дивізійний генерал міг бути тільки поляком. Урешті-решт, план військової диверсії в бік Києва, що його І. Борщак характеризує як зміст цього меморандуму, є насправді додатком до цього документа (f. 195–210), котрий детально копіював той план експедиції 20-тисячного польсько-французького корпусу, що його запропонував М. Сокольницький наприкінці свого «Есею про декілька засобів звільнити Європу від впливу Росії».

⁴⁰ Борщак І. Наполеон і Україна. С. 54–55.

⁴¹ Там само. С. 66–67.

⁴² AMAE, MD, Pologne, vol. 28, [Mémoire sur la politique de la Russie et sur le rétablissement du Royaume de Pologne], f. 175–210.

В іншому місці І. Борщак пише: «Не без впливу польських емігрантів якийсь незнаний нам урядовець французького Міністерства закордонних справ у меморандумі з листопада 1806 р. радить Наполеонові відновити Польщу в її історичних межах, на сході з усією Україною і частиною Бесарабщини з твердиною Бендери»⁴³.

Посилається І. Борщак на документ № 9, вміщений у справі 1687 серії AF IV Національного Архіву. Під № 9 згаданий документ у цій справі не фігурує, проте документ № 3 з початку листопада 1806 р. – подібний за змістом до згаданого І. Борщак: його автор пропонував забезпечити відновленій Наполеоном Польщі «навігацію до Чорного моря по Дніпру», а також володіння багатими збіжжям Волиню, Поділлям і Наддніпряниною. Авторство цього меморандуму, який називається «Спостереження про відновлення Польщі й різні приготування поляків щодо цього»⁴⁴, чітко зазначено в дужках, що йдуть слідом за назвою («писано колишнім службовцем польського Бюро закордонних справ [par un ancien Employé du Bureau des Affaires Étrangères de Pologne]»). Як кажуть, коментарі зайві. Або це одна зі свідомих Борщаківих містифікацій документальних джерел, або наслідок поганого знання ним французької мови*. За нашим спостереженням, місце спотворення історичних свідчень у дискурсивній конструкції І. Борщака найчастіше вдається визначити за його специфічною манерою приховувати правду: якщо фальсифікувалося лишень ім'я автора документа, цього автора переважно окреслено як «незнаного француза» (підваріанти на вибір: чиновника, військовика, дипломатичного агента), якщо ж зміст документа чи навіть цілий документ, що І. Борщак робив неодноразово, – то цей документ називається «зниклим» (що само по собі, підсвідомо, провокує порівняння з «пропалою грамотою» в Миколи Гоголя).

«Пропали грамоти» Наполеона, або Як «великий цісар стояв на сторожі стародавніх вільностей козацьких»
(архівні фальсифікації І. Борщака)

Борщаківі фальсифікації архівних документів можна поділити на три типи. Суть *першого* полягає у неточному відтворенні (за браком філологічної та історичної освіти) чи зумисному спотворенні тексту документальних джерел під час перекладу. *Другий* значно серйозніший: вставляння у ті чи інші документи домислених самим І. Борщак уривків, аби створити ілюзію «заангажованости» їхніх авторів в українські справи. *Третій*, мабуть, найгірший: І. Борщак «вигадує» документи, котрих ніколи не існувало. Розгляньмо типи цих фальсифікацій на конкрет-

⁴³ Борщак І. Наполеон і Україна. С. 55.

⁴⁴ Archives Nationales (далі – AN), AF IV, vol. 1687, [Observations sur le rétablissements de la Pologne et les différentes dispositions des Polonais à cet égard], f. 2.

* На його недосконале володіння французькою мовою вказують свідчення людей, яким свого часу випало особисто знати І. Борщака, зокрема, професора Аркадія Жуковського, що люб'язно погодився поділитися зі мною спогадами про І. Борщака, з котрим спілкувався у 1950-ті рр. під час викладання того у Вищій Державній Школі східних мов у Парижі. Зрештою, про Борщаків рівень знання французької мови у 1920-ті рр. можна судити хоча б з того, що він неправильно відтворює українською прізвища дипломатів Наполеона. Наприклад, у розвідці 1923 р. дослідник називає колишнього військового аташе у Санкт-Петербурзі Буржаном (с. 46) і лише в розвідці 1937 р., виправляючи себе, – Бургуеном.

них прикладах, зіставивши його дані з реальним змістом документів, збережених у французьких архівах у незмінному стані від часу праці в них І. Борщака.

Фальсифікації *першого типу* можна було б назвати «дрібними фальсифікаціями», якби не заміна в тексті документа одного слова чи, навпаки, пропуск кількох, що дозволяло І. Борщаківі спотворити суть самого свідчення. Наприклад, використовуючи документи із серії «Меморандуми і розвідка» Архіву Міністерства війни, І. Борщак цитує уривки зі «Статистичного опису Чернігівської та Полтавської губерній»:

«Мешканці мають назву українців або малоросів у протилежність до великоросів. Вони прийняли в 1654 р. опіку царя. Міста збудовані на зразок український, тобто хати чисті і солідні. Хати на російський зразок тут рідкі. Мова їх солодка»⁴⁵.

Насправді цей уривок він сконструював із окремих речень цілого документа. Перше речення документа таке:

«Назагал мешканцями є малороси, що їх так називають на противагу Великій Росії, і українці – за розташуванням їхнього краю на кордоні імперії»⁴⁶.

Отже, автор «Статистичного опису», один із французьких науковців, залучених до підготування матеріалів про Російську імперію, розділяв «малоросів» і «українців», бо вважав, що то не один, а два народи, а це свідчить про нечіткість уявлень про населення України навіть спеціалістів.

Другому реченню І. Борщака відповідає такий уривок у документі:

«Самі вони називають себе черкасами, а ті, хто відбувають за мобілізацією військову службу, – козаками. Вони прийняли в 1654 році протекторат Росії, і багато з них перейшло з правого берега на лівий берег Дніпра»⁴⁷.

В джерелі немає третього речення, що його наводить І. Борщак, натомість описано військову організацію козацтва, а також те, як Катерина II перетворила козацькі полки на гусарські, соціальну структуру населення, поселення колоністів. Цей фрагмент охоплює півтора рукописних аркуші. Про помешкання козаків оповідається вже після цього:

«Міста збудовано на зразок малоросійських, тобто з багатьма будинками, малими, простими, але добре поділеними, дуже легкої конструкції зі стінами із саманника. В середині і ззовні вони білі, зазвичай обмазані крейдою, і їх утримують у чистоті»⁴⁸.

Четвертому реченню у конструкції І. Борщака відповідає речення з документа, що йде слідом за вищенаведеним:

«Будинки, збудовані з настилу і товстих балок, у російській манері, трапляються нечасто»⁴⁹.

⁴⁵ Борщак І. Наполеон і Україна. С. 91.

⁴⁶ Les habitants sont en général les Petits Russes, ainsi appelés par opposition à la Grande Russie, et les Ukrainiens, d'après la situation de leur pays sur la frontière de l'Empire (SHAT, AM, MR, vol. 1489, cahier 13).

⁴⁷ Ils se nomment eux mêmes Tsherkasses et ceux qui font par requisition un service militaire, Kosaques, ils acceptèrent en 1654 la protection de la Russie et en une grande partie vinrent de la rive droite sur la rive gauche du Dnieper (Ibid.).

⁴⁸ Les villes sont bâties à la manière des Petits Russes, c'est-à-dire avec beaucoup de maisons, petites, simples, mais bien distribués, d'une charpente très légère avec des murs de torchis. Elles sont blanches en dedans et en dehors, ordinairement – enduites de craie et tenues très proprement (Ibid.).

⁴⁹ Les maisons construites avec des pontres et des madries, à la manière Russe, sont rares (Ibid.).

Нарешті, п'ятому реченню передуює опис сільської культури, одягу, характеру та звичаїв мешканців Чернігівщини і Полтавщини, обсягом теж півтора рукописних аркуші. Насамкінець автор «Статистичного опису» відзначив:

«Мова козаків є діалектом польської. Вона м'яка [тут також цілком прийнятний переклад «солодка», що його запропонував І. Борщак. – В. А.] і сповнена применшувальних і збільшувальних зворотів»⁵⁰.

Отже, І. Борщак оминув неприємне для нього означення української мови як «діалекту польської», наголосивши на «солодкості» козацького говору.

Ілюзію автентичности, вочевидь, мали створювати наведені французькою мовою уривки з документа, що його він цитує у примітках (с. 122):

«Les habitants sont en général les petits Russes ainsi appelés par opposition à la Grande Russie ou les Ukrainiens...»

Обірвавши цитату на середині, І. Борщак замінює у ній лише один сполучник *et* на *ou*, тому і виходить не «і українці», а «чи українці», що якісно змінює зміст документального свідчення.

У другому цитуванні він виявив більшу безсоромність (порівняймо з повним змістом документа):

«Les villes sont bâties à la manière des Ukrainiens, c'est-à-dire beaucoup de maisons solides qui se tiennent très proprement. Les maisons à la manière russe sont rares. Leur langue est douce» (підкреслення мої. – В. А.).

Тут І. Борщак «взірця 1937 р.» може чи не найкраще «присоромити» сам І. Борщак «взірця 1923 р.». «Ми знаємо, – писав він про методологічні принципи роботи дослідника з документальним джерелом, – оскільки небезпечно з наукового боку й оскільки це велика спокуса модернізувати певні історичні явища, знаємо, що не треба переставляти слів у століттях: вони мають свій зміст й анахронізм є найгіршим варваризмом у історії»⁵¹. Отже, І. Борщак не зумів побороти спокуси видозмінити документальні свідчення, аби обґрунтувати з їх допомогою власну концепцію французької політики щодо українських земель. Цитуючи уривки з архівних документів, І. Борщак виявляв подиву гідну послідовність у відретушуванні навіть їх деталей, особливо тих, що стосувалися згадок про колишню приналежність українських земель до Польщі:

«про Поділля: ... Частина України. Шляхта тут польська»⁵².

Натомість французький науковець у «Статистичному описі Подільської губернії», з якого взято ці відомості, навів фразу, дещо відмінну від конструкції І. Борщак:

«Цю губернію, яка становила частину польської України, було приєднано до Росії внаслідок поділу 1793 року»⁵³.

Лише через 9 аркушів автор «Статистичного опису» наводить твердження, відповідне другому реченню в трактуванні І. Борщак. Він не говорить про українське населення, називаючи автохтонних мешканців Поділля «росіянами», і, можливо, тому І. Борщак не навів цитати в оригіналі. Але те, що цей француз, автор «Статистичного опису», не знав про існування українців, є таким самим

⁵⁰ La langue des Cosaques est un dialecte de la polonaise. Elle est douce et remplie de diminitifs et d'augmentatifs (Ibid.).

⁵¹ Борщак І. Польські плани супроти України за Наполеона. С. 46.

⁵² Борщак І. Наполеон і Україна. С. 91.

⁵³ Ce gouvernement faisant partie de l'Ukraine polonaise a été réuni à la Russie dans le partage de 1793 (SHAT, AM, MR, vol. 1489, cahier 36, f. 1).

історичним фактом, як існування концепції козацької держави «Наполеоніди». В історії не може бути однозначного за змістом розташування фактів – усі вони, попри свою суперечливість, є однаково важливі для реконструкції минулого. Водночас І. Борщак не зміг належно оцінити факт, позитивний для ідеї самостійної України, який подає автор «Статистичного опису», говорячи, що у Польській державі Поділля було не автохтонною землею, а силоміць приєднаною територією:

«Це населення майже цілком створили росіяни, колись у них цей край завоювали поляки. Шляхта здебільшого належить до цієї останньої нації»⁵⁴.

Попри те, що фальсифікації першого типу вельми «засмічують» дискурс І. Борщака про «Наполеона і Україну» (оскільки вони присутні майже в кожному фрагменті оповіді, де процитовано французькі документи), їх шкідливість для наукового висвітлення згаданої проблеми аж ніяк не можна порівняти з *фальсифікаціями другого типу*. У викладі І. Борщака ці два типи «перебріхування історії» нерідко співіснують, межа між ними досить нечітка, внаслідок чого читач має ілюзію логічності і зв'язності викладу, створеного з «напівмітичного» і «мітичного» матеріалу. За характерний приклад такого поєднання вигадок різного ступеня інтенсивності може правити передання Борщакієм змісту меморандуму колишнього військового аташе Франції у Санкт-Петербурзі Бургуена «Про торгівлю Росії на Чорному і Азовському морях», датованого 15 брюмера XIII року республіки (1804 р.)⁵⁵. Безперечно історична цінність цього документа у тому, що він походить з тек державного секретаря, а відтак, імператор його принаймні переглядав, бо чимало документів з цих тек мають помітки, зроблені рукою Бонапарта. Поминувши увагою типове для манери І. Борщака (тобто викладати історію без достатніх аргументів на користь тих чи інших гіпотез) твердження про те, що «15 брюмера 1804 року військовий комісар Бургуен [...] отримав наказ від Наполеона підготувати рапорт про країни біля Чорного та Азовського моря»*, зосередимося на тому, як він подає документальну інформацію про Україну. Бургуен, досліджуючи Крим і Таврію, лише побіжно згадав про історію інших українських земель, зокрема Придніпров'я. Його історична довідка (*précise historique*) про козаків, уміщена на двох із дев'яноста аркушах рукопису, має радше етнографічний, ніж політичний сенс. За І. Борщакієм, вона звучить так:

«Українці відрізняються тим, що дуже прив'язані до своєї незалежності. Тому вони поступнево шукали союзу з росіянами, шведами, турками та татарами. Бургуен оповідає про знищення Січі, “що доконало назавжди українську свободу і залишило невдоволення в цілому народі”»⁵⁶.

⁵⁴ Cette population est presque entièrement composée des Russes, sur lesquels le pays a été autrefois conquise par les Polonais. Les nobles sont en grande partie de cette dernière Nation (Ibid., f. 9–10).

⁵⁵ AN, AF IV, vol. 1696, [Mémoire sur le commerce de la Russie par la mer Noire et la mer d'Azof], f. 1–90.

* Очевидно: якщо Бургуен і отримав це завдання від самого першого консула, про що не маємо жодних документальних згадок, то не того дня, котрим датовано цей меморандум. Скоріше за все, це був плід особистої ініціативи французького дипломата, який у вступі до свого твору пише, що вже відвідав причорноморські терени Російської імперії не як агент-розвідник, і рік легально мешкав в Одесі, вивчаючи торгівлю через цей порт, відтак вважає за корисне викласти свої враження для розвитку французької торгівлі з Росією (Ibid., [Lettre explicative de Bourgoïn, datée le 15 brumaire de l'an XIII], f. 19).

⁵⁶ Борщак І. Наполеон і Україна. С. 39.

Справжній текст цього уривка виглядає інакше. Передусім І. Борщак замінює термін «козаки», що його вживає Бургуен стосовно населення Придніпров'я, на етнонім «українці», а це не виправдано при цитуванні автентичних джерел, бо вжиті автором документа етноніми є кодом для з'ясування того, як колективна уява певного народу класифікувала інші народи на момент створення цього документа.

Двом першим реченням у викладі І. Борщака відповідає у тексті документа така фраза:

«Їхня [козаків. – В. А.] прив'язаність до незалежності послідовно вела їх до укладання і розриву союзів із Росією, шведами й татарами, повернення під протекторат суверенів Росії, вони отримують у ньому найулюбленіші похвали для своєї сміливості [з боку царських властей], котрі особливо не полишали вшановувати відвагу запорозьких козаків, проте відчували потребу знищити їхні привілеї, і коли 1775 року [козаки] домагалися цих привілеїв, їх оточили, знищили й розсіяли»⁵⁷.

По цьому в документі історичні відомості про козаків закінчуються, і це логічно, адже Бургуен знав, що після знищення Січі козаків як зорганізованої сили в Україні більше не існувало. Однак І. Борщак дописує до розповіді Бургуена вигадану фразу про «доконання української свободи» і «невдоволення [цим вчинком] в цілому народові» (третє речення). Бургуен говорив про славетне минуле козацтва, від якого залишилися спогади. Але І. Борщак намагається переконати читача, що Бургуен застав не апатичний народ, більше нездатний на славетні чини в ім'я своєї незалежності, а серйозну силу, яку могла використати у своїх інтересах Франція. Тому він «додає» до розповіді Бургуена конкретні політичні рекомендації, що мали вказувати на зацікавлення Франції підтримати українську самостійність і на важливість України для наполеонівської політики:

«Цим невдоволенням, на думку Бургуена, слід покористуватися і вислати на Україну агентів у подобі купців, які “таємно та вміло під'южували б населення, нагадуючи про славетне минуле й мізерну сучасність. У свій час, коли політична кон'юнктура приведе до відвертої війни між Францією і Росією, повстання на Україні буде одним з чинників перемоги...”»⁵⁸.

Втім, мітологічні додатки І. Борщака до розповіді Бургуена українські історики цитують як правдиві документальні свідчення⁵⁹.

Характерним для архівних фальсифікацій І. Борщака є і вставляння вигаданих ним уривків у реальні, але змістово інші, ніж подає цей дослідник, документи. Наприклад, описуючи уявлення французьких політиків про Україну 1800 р., І. Борщак говорить:

«...Хтось із урядовців Міністерства закордонних справ накреслив меморіал для Наполеона, де аналізував завдання французької закордонної політики. Меморіал не підписаний, точної дати на ньому немає і взагалі це швидше нескінчений брульйон [чорновик. – В. А.]. Проте цікаво там можна прочитати таке: “Останній гетьман

⁵⁷ Leur attachement pour l'indépendance leur fit successivement rechercher et quitter l'alliance des Russes, des Suedois et des Tartares. Ils en reçoivent les éloges les plus flattants pour leur courage, on ne cessait surtout de célébrer l'interépérité des Cosaques Zaporogues et cependant on crut devoir supprimer leurs privilèges ils les reclamèrent et en 1775, ils furent enveloppés, détruits ou dispersés (AN, AF IV, vol. 1696, f. 9).

⁵⁸ Борщак І. Наполеон і Україна. С. 39.

⁵⁹ Гончар Б., Захарчук О. Наполеон і Україна // Діалог. Україна–Франція. Київ, 2002. С. 74.

України та його край перейшли у володіння Росії. Ось і вислід для народу, що повірив у приязнь Росії та довірився їй. Але приневолити вільну націю не значить ще вбити її. Козацька нація, що стільки прислужилася для могутності Росії, зручно підтримана, може легко відділитися від неї...»⁶⁰.

І. Борщак зробив посилення на Архів Міністерства закордонних справ, серію «Меморандуми і документи», підсерію «Польща», том 28, аркуші 133–134 (с. 116). Наголосивши, що на зазначених аркушах поміщено рукопис не від 1800 р., а від 3 жовтня 1805 р. під назвою «Рапорт п. Дюбуше, агента-розвідника у Варшаві», який має цілком інший зміст від згаданого І. Борщаком, звернімо увагу на єдиний у цій справі документ, відповідний часові й сюжетові уривку, що його він цитує. Однак це не чорновик якогось меморандуму, написаний французьким дипломатом, а рукописна копія кількох сторінок з брошури «Жодного міцного і тривалого миру без реставрації Польщі, або роздуми польського капітана Шарля [тобто Кароля. – В. А.] Моллера»⁶¹. Її автор подав загрозливий образ політики Росії, яка прагне загарбати Фінляндію, Швецію, Туреччину: «Отже, Греко-Російська імперія, що її задумав Іван [Грозний], підготував Петро I і Катерина [II], розширюватиметься і загрожуватиме всьому європейському континентові»⁶². Щоб зупинити російську експансію, Моллер пропонував відновити Річ Посполиту в межах до 1772 року, повернути Туреччині Азов, Очаків і Крим, а Швеції – Прибалтику. Жодної згадки про Україну в цій брошурі немає, але з огляду на контекст вона могла б тут бути, тож, зрештою, І. Борщак і дописав її.

Але найнезграбнішими сьогодні виглядають «архівні дописки» І. Борщака, спричинені його ідеологічною орієнтацією, симпатією до ідей селянського соціалізму. Намагаючися довести, що на противагу поміщикам-полякам Наполеон був схильний підтримати антиросійські виступи кріпаків-українців, поєднавши тим самим у своїй політиці питання національне і питання соціальне, І. Борщак «збагачує» повідомлення французького дипломатичного агента у Варшаві Едуара Біньйона відсутніми в них подробицями, які мали наочно підтверджувати, що Франція хотіла скористатись «оцим настирливим незадоволенням селян», що було буцімто не випадковим, а відповідало планам Наполеона щодо «селянського питання»⁶³. Наприклад, у рапорті Біньйона від 25 жовтня 1811 р. йшлося про раптові й таємничі пожежі, які знищили 500 будинків у Дубно, і про аналогічні пожежі у Володимирі-Волинському й Острозі⁶⁴. І. Борщак еkleктично, за аналогією з українською революцією 1917–1920 рр., пов'язує ці події з селянськими виступами і приписує Е. Біньйонові намір розвідати настрої селян через якогось агента, висланого в глиб України. «Слідів цього агента ми не знайшли в архіві», – стверджує дослідник. Однак у згаданому рапорті Е. Біньйона нічого не говориться про таке завдання, а лише потверджено зацікавлення французьких урядовців станом військових при-

⁶⁰ Борщак І. Наполеон і Україна. С. 37.

⁶¹ AMAE, MD, Pologne, vol. 28, [Point de paix solide et durable sans la restauration de la Pologne ou Réflexion du capitain polonais Charles Moller. Paris, chez Desenne, an XI (1800)], f. 128–130.

⁶² Alors, l'Empire Grec-Russe conçu par Iwan, préparé par Pierre Ier, et Catherine, s'éleverait et menacerait tout le continent de l'Europe (Ibid., f. 128).

⁶³ Борщак І. Наполеон і Україна. С. 68–69.

⁶⁴ AMAE, CP, Pologne, vol. 328, f. 239–240.

готувань росіян в Україні. Відтак І. Борщак просто вигадує факти, які б доводили зацікавлення наполеонівських урядовців можливістю підбурити селянські повстання в Україні. Опорою політики Французької імперії на теренах колишньої Речі Посполитої завжди була шляхта. Ще у грудні 1806 р. Наполеон назвав ці терени «країною, де є лише шляхта та мізерні селяни», і нарікав на те, що верства, яка має реальну політичну силу – магнатерія, здебільшого залишається байдужою до Франції⁶⁵. Для самого І. Борщака про шляхетська орієнтація наполеонівського уряду є очевидною, коли він розповідає про місію полковника Неймана у Варшаві 1807 р. Цей польський офіцер подав Наполеонові великий меморандум про організацію повстання у Волинській та Подільській губерніях і представляв перед французьким урядом інтереси передусім великих землевласників, які створили «Патріотичну асоціацію Поділля, Києва й польської України та частини Волині»⁶⁶. Однак, нехтуючи документальними свідченнями, І. Борщак наводить мітичну, вигадану ним самим фразу з листа міністра закордонних справ Шарля-Мориса Талейрана до імператора, стверджуючи, що у Варшаві Нейман говорив «в імені українських селян»⁶⁷. Зрозуміло, головною силою повстання повинні були стати кріпаки, яких скеровували б проти Росії польські магнати, але ж хіба французькі політики не усвідомлювали, що українські селяни не становили свідомої, самостійної потуги? Ясна річ, розуміли і тому були схильні поставитись із симпатією до селянських рухів, очолюваних поміщиками, тобто тих, які мали не соціальний, а антиросійський характер. Бо імператор Наполеон уже не був революціонером Бонапартом, і режим, що його він очолював, спирався на заможні прошарки суспільства. Взірцем руху, який були схильні заакцептувати французькі урядовці, стало повстання у серпні 1812 р. біля Кам'яця-Подільського. Тут невдоволення селян, вільних за часів Речі Посполитої, спрямовувалося не проти шляхти, а проти російського уряду, який посилив після 1793 р. кріпосне право. Французький резидент у Львові д'Обернон повідомляв свого зверхника Домініка Прадта, що «це об'єднання мешканців України [шляхти і селянства. – В. А.] не дивує мене. Кажуть, що селянство цього краю плекає велику ненависть проти росіян». Водночас він вважав, що рух поблизу Кам'яця-Подільського «не можна оцінювати згідно з правилами розуму», бо, на відміну від інших частин Російської імперії, селяни південного Поділля ще не втратили людську гідність, не перетворилися на бездумну худобу і «пам'ятають, що це саме росіяни допровадили їх до межі»⁶⁸. Зрештою,

⁶⁵ Ададуров В. Французько-австрійські взаємини кінця 1806 року в світлі листування командуючого «Нейтральним кордоном в Польщі» полковника Адама Альберта Найпперга // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 1998. Вип. 33. С. 247–248.

⁶⁶ Lettres inédites de Talleyrand à Napoléon 1800–1809 / Publication par P. Bertrand. Paris, 1889, doc. № 247. P. 336–338.

⁶⁷ Борщак І. Польські плани супроти України за Наполеона. С. 48. Цю саму фразу І. Борщак наводить французькою мовою в розвідці «Український національний рух у XIX столітті», опублікованій 1930 р. у часописі «Слов'янський світ»: *Borshak E. Le Mouvement national ukrainien au XIXe siècle. Extrait du «Monde Slave», octobre-décembre 1930, Paris, 1930, p. 102.*

⁶⁸ Cette jonction des habitants de l'Ukraine ne m'étonnait pas. On dit que le paysans de ce pays nourrit une grande haine contre les Russes [...] Autrefois il a été libre et il n'a pas encore oublié qu ce sont les Russes qui l'ont amené à la lisière (АМАЕ, СР, Пologne, vol. 331, f. 623).

дискусію про те, чи розглядав Наполеон селянство, і зокрема українське, як допоміжну силу в боротьбі з Росією, ще не завершено⁶⁹, і це питання потребує подальшого спеціального вивчення.

А от питання, чи міг вважати Наполеон корисними рештки української козацької вольниці, які ще перебували на початку XIX ст. на території Дунайських князівств (т. зв. Задунайська Січ), не є дискусійним, бо документального підтвердження такого інтересу з боку французів не маємо. У своїй розвідці 1937 р. І. Борщак наводить пасаж про зустріч французького посла в Константинополі генерала Себастьяні з депутацією запорожців, яка буцімто відбулася у вересні 1805 р. під час поїздки французького дипломата до місця свого призначення через Галац, Браїлів і Констанцу. За словами І. Борщака, «Себастьяні урочисто обіцяв козакам “по розгромі Росії, відвічного ворога свободолюбивих народів” повернути “стародавні вільності, в захист яких віднині стоятиме великий цісар Наполеон”. Себастьяні дав запорізькій делегації якусь суму грошей і навіть “відповідні прокламації” для поширення їх близькими на Україні”. На превеликий жаль цих прокламацій немає ніде в Парижі. Може хтось знайде їх колись на Україні чи в Румунії, або в Туреччині»⁷⁰.

Однак пошуки цих прокламацій – марна трата часу, бо у цьому випадку ми маємо справу з найгіршим, з наукової точки зору, *третьім типом фальсифікації історичного джерела*, що його практикує І. Борщак. Його посилення на Архів Міністерства закордонних справ, серію «Політична кореспонденція», підсерію «Туреччина», справу 325, аркуш 211, є засобом «онауковити» цю фальшивку перед необізнаними з французькими архівами читачами. Але річ у тому, що справа 325 стосується кінця XIX століття, а вказаному І. Борщак 1805 рокові відповідає справа 211: на перший погляд може видатися, що І. Борщак міг просто переплутати номери справи й аркуші (спр. 211, арк. 315), тоді його можна було б звинуватити щонайбільше у неретельності. Але І. Борщака підвело погане знання історії французької дипломатії: генерала Себастьяні призначено послом при Оттоманській Порті лише у червні 1806 р., а здійснив він свою поїздку через Дунайські князівства наприкінці липня – на початку серпня 1806 р., прибувши у Стамбул 9 серпня того-таки року⁷¹. Початок дипломатичної місії Себастьяні (з червня по грудень 1806 р.) висвітлюють документи, поміщені у наступній, 212, справі (документи, зібрані в серії «Політична кореспонденція», розташовано за хронологічним принципом).

Уважно проглянувши кілька разів усі звіти Себастьяні стосовно подорожі до Стамбула, і навіть ті, котрі присвячено першим місяцям його перебування в Туреччині, ми не виявили не те що жодної згадки про зустріч Себастьяні із запорожцями, але й натяків на можливість залучення українців до боротьби з Росією. Це листування натомість сповнене побоювань, що Росія може підбурити православне населення правобережжя Дунаю до повстання проти Порти, а отже, французькі дипломати мали б розглядати православних козаків радше як дестабілізаційний, а не

⁶⁹ Див.: Сироткин В. Г. Наполеон и Александр I. Дипломатия и разведка Наполеона и Александра I в 1801–1812 гг. Москва, 2003. С. 354–375.

⁷⁰ Борщак І. Наполеон і Україна. С. 40.

⁷¹ Driault E. La Politique orientale de Napoléon. Sebastiani et Gardane (1806–1808). Paris, 1904. P. 56–58.

корисний для політики Франції чинник⁷². Одним словом, усі обіцянки Себастьяні запорожцям були історіографічною фальсифікацією, «пропалою грамотою», її марно шукати в архівах не лише Франції, але й інших країн. Проте що «пропалу грамоту» й досі цитують як автентичний документ, що буцімто підтверджує зацікавлення наполеонівських дипломатів долею українського козацтва⁷³.

* * *

Що залишається в нас після того, як луснули, немов мильні бульбашки, міти стосовно проблеми «Наполеон і Україна», створені уявою І. Борщака? В нашому розпорядженні – величезний масив архівних документів, який дозволяє схарактеризувати уявлення французьких офіційних чинників про українські землі під владою Росії, їх населення, побут, мову, рівень виробничих відносин. Ці уявлення важливо досліджувати тому, що без з'ясування походження, змісту й динаміки розвитку цих уявлень ми не зможемо належно пояснити політичні й воєнні проекти, спроби їх реалізації (оскільки, не уявивши якогось об'єкта чи явища, людина не може виявити свого ставлення до них на практиці). Поза увагою І. Борщака залишилися матеріали, які дозволяють схарактеризувати плани економічної експансії Франції в Україні, зокрема, інтерес французького уряду до чорноморських портів і розвитку торговельного обміну з внутрішніми регіонами. Це дивує, бо ще в розвідці 1923 р. сам І. Борщак наголошує на важливості дослідження саме цього аспекту політики Наполеона. За його влучним зауваженням, на прикладі французьких планів проникнення на українські зернові ринки можна простежити виникнення міжнародних відносин модерного типу, характерною ознакою яких є домінування економічного інтересу над політичним, бо «з наполеонівських часів беруть початок великі світові війни задля економічних ринків, і якби Франція захопила український ринок, то це було б також ударом по Англії, котра майже монополізувала ще з XVII ст. торгівлю Московщини»⁷⁴.

Нарешті, І. Борщак практично нічого не сказав про спроби поширення французьких впливів в Україні, зокрема, про намагання створити тут розвідницьку мережу під час війни 1812 р. Розважаючи про те, чи мав Наполеон наміри відрядити частину своїх військ для захоплення Волині, Поділля, Києва, І. Борщак виявляє цілковиту непоінформованість про цілу «мікрівійну», яку вів на Волині з серпня по жовтень 1812 р. VII корпус «Великої Армії» у складі австрійців, саксонців і поляків, яким вдалося зайняти українські землі до р. Стир. Документи цього корпусу збережено в Архіві війни, в якому працював І. Борщак, утім, не приділивши їм жодної уваги. Поза увагою І. Борщака опинилися також матеріали призначеного Наполеоном у липні 1812 р. імперського комісара для південних земель колишньої Речі Посполитої – Волині, Поділля та «польської України» (тобто правобережної Наддніпрянщини), які дозволяють зрозуміти, чим насправді були українські землі для інтересів французької політики. Ось ті головні проблеми (не згадуючи про десятки інших, менш масштабних питань, які привертали увагу наполеонівських дипломатів чи військовиків), які слід розглянути під час подальшого дослідження теми «Наполеон і Україна».

⁷² AMAE, CP, Turquie, vol. 212, 213.

⁷³ Гончар Б., Захарчук О. Наполеон і Україна. С. 74.

⁷⁴ Борщак І. Польські плани супроти України за Наполеона. С. 46.

Vadym ADADUROV

**The Birth of a Historical Myth: Il'ko Borschak
and the Problem of «Napoleon and Ukraine»**

The Ukrainian émigré historian Il'ko Borschak (1895–1959), who lived in France after World War I, is famous as a student of the relationship between Western Europe, especially France, and Ukraine. His works on the problem of «Napoleon and Ukraine» were long recognized as the most solid and original of his writings. Borschak was believed to have proven that the French Empire, and Napoleon in particular, displayed a serious and long-standing interest in the Ukrainian question. Borschak's works were intended as a scholarly denial of the Polish patriotic myth about Napoleon's exclusively pro-Polish policy in Eastern Europe. However, investigation of the references Borschak made to materials in French archives show that Borschak himself created and promoted the Ukrainian patriotic myth of «Napoleon and Ukraine». Borschak often misinterpreted and misused sources, and even purposely falsified or «invented» certain texts, as the basis for his writings on the issue.